

ПОВЕРНЕННЯ АРИСТОКРАТА

Василь-Костянтин Острозький: до 400-річчя від дня смерті

Яскравою й водночас недостатньо поцінованою сторінкою української історії є діяльність князя Василя-Костянтина Острозького, старанням і на кошти якого була заснована перша в Східній Європі школа вищого типу — Острозька академія, а також видана перша слов'яномовна Біблія. Іван Франко, який був не лише видатним письменником, а й ученим-гуманітарієм, так оцінював роль князів Острозьких в історії України: «Рід князів Острозьких відіграв дуже важливу роль в історії Південної Русі та в історії Польщі XV—XVI століть, а особливо визначилися в нім два незвичайні мужі: князь Костянтин Іванович Острозький, від р.1513 каштелян віленський, а від 1522 воєвода троцький, що вмер р.1530 і визначився як незвичайний свого часу войовник та «підпора Речі Посполитої», як назвав його король польський Зигмунд I у привілеї з р.1518, і його наймолодший син Василь Костянтинович Острозький, що був одним із головних рушіїв національного життя Південної Русі в другій половині XVI століття».

На жаль, ця «важлива роль», про яку писав І. Франко, довгий час не знаходила належного осмислення в українській історіографії. Тут мали місце народницькі стереотипи, які орієнтували дослідників на вивчення діяльності «народних

мас», а не соціальної еліти. Лише останнім часом ситуація поступово змінюється. Українські історики починають приділяти увагу соціальним елітам у ранньомодерні часи. Але й далі старі стереотипи продовжують даватися взнаки. Тому чимало істориків, у тому числі маститих, свідомо чи несвідомо намагаються ігнорувати це питання.

ОСТРОЗЬКІ КНЯЗІ: ІСТОРІЯ РОДУ

Щоб зрозуміти роль Василя-Костянтина Острозького, логіку його діяльності й здобутки, варто хоча б побіжно звернутися до історії цієї князівської династії та думок щодо її походження. Існує думка, що його рід веде свій початок від Рюриковичів. Зокрема, це широко і ґрунтовно представлено в поемі Симона Пекаліда «Про Острозьку війну...» (1600). У цьому творі навіть була вміщена своєрідна міфопоетична генеалогія даного роду. Острозьких як продовжувачів справи Рюриковичів розглядав автор ще однієї латиномовної поеми «Дніпрові камени» (1618). Захарія Копистенський в апології «Про пресвітлого та преславного Василя, князя Острозького, воеводу Київського», що ввійшла до його полемічного твору «Палінодія», проводить думку, що цей рід веде свій початок від Володимира Святославовича і Данили Галицького. Острозькі як потомки князя Данила представлені в «Хроніці» Феодосія Софоновича — одному з найвизначніших джерел та пам'яток української історіографії другої половини XVII століття. Показово, що нащадками Рюриковичів Острозьких вважали також польські хроністи М. Стрийковський, О. Гваньїні та Б. Папроцький. Такий погляд був загальнопоширеним у кінці XVI — на початку XVII століть, про що свідчив австрійський дипломат Е. Лясота (бл. 1550—1616). Щоправда, серед істориків XIX—XX століть велася дискусія щодо походження Острозьких. Деякі польські й українські історики відкидали

думку, що Острозькі ведуть свій початок від Рюриковичів. Зокрема, була поширена версія, що їхнім корінням були литовські князі Гедиміновичі.

Проте останнім часом відбувається повернення до думки про походження Острозьких від давньоруських Рюриковичів. Її спробував обґрунтувати І. Мицько на основі власних досліджень монастирських синодиків та історичної долі деяких земельних володінь, які належали представникам цього роду. Дослідник дійшов висновку, що протопластом роду

Острозьких був син князя Данила Галицького — Мстислав-Гліб. Останній, судячи зі свідчень Галицько-Волинського літопису, володів землями південно-східної Волині, до складу яких входив Острог. Потім волинський князь Володимир Василькович, який не мав дітей, вбачаючи в особі Мстислава-Гліба свого достойного продовжувача, передав йому свої князівські володіння.

У певному сенсі Володимира Васильковича можна вважати ідейним предтечею князів Острозьких. Те, що робив він, знайшло своє продовження в діяльності представників цієї князівської династії. Галицько-Волинський літопис характеризував Володимира Васильковича як книжника і навіть як філософа. Він зробив надзвичайно багато для культурного

Герб князів Острозьких

розвитку Волині. Також важливим аспектом його діяльності був захист земель свого князівства від різних нападників, зокрема татар. Він приділяв велику увагу будівництву оборонних споруд. Ним було започатковано будівництво на українських землях кам'яних веж-донжонів, які в ті часи ефективно використовувалися в обороні. Так, Володимир Василькович побудував вежу-донжон у місті Каменці на Берестейщині. Цю оборонну споруду з часом почали іменувати Білою Вежею і від неї пішла назва знаменитої Біловезької пущі. Таку ж вежу-донжон, за свідченням Галицько-Волинського літопису, побудував Мстислав-Гліб у Чорторийську. І така ж вежа була побудована князями Острозькими. Зараз це Вежа Мурована, яка є окрасою Острозького замку.

Першою відомою особою з роду Острозьких вважається князь Данило з Острога, життя якого припало на середину XIV століття. Старший його син Федько (Федір) успадкував по батькові Острог. Тому він та його нащадки почали іменуватися Острозькими. Відповідно до грамот, наданих йому королем Ягайлом у 1386 та 1390 роках, а також королевою Ядвігою у 1393 році, Федору, окрім Острога, належали волості на південно-східній Волині. У останні роки життя цей князь відійшов від мирських справ, прийнявши чернечий постриг під іменем Феодосія у Києво-Печерському монастирі. Вів праведне життя, став схимником. Був похований у Дальніх монастирських печерах. Після смерті його канонізували як преподобного Феодосія. У тропарі преподобному було сказано, що він «перетворив земного княжіння славу в чернечий образ смирення і замість ворогів видимих на невидимі ополчився».

Той факт, що серед представників цієї князівської родини була свята людина, яка стала відомою завдяки своїм чернечим подвигам, не міг не впливати на їхню свідомість. Тому не дивно, що ряд представників цього роду виступали ревнителями православ'я, зокрема, це стосувалося Василя-Костянтина. Після Федора успадкував Острог і фактично продовжив

князівський родовід його наймолодший син Василь на прізвисько Красний (тобто гарний, красивий). Йому приписують укріплення Острозького замку кам'яними мурами, будівництво на його території церкви, а також спорудження інших замків, зокрема, Заславської фортеці та оборонних споруд у Дубні. Така діяльність давала можливість захистити землі Волині від нападів татар. Василь прагнув розбудовувати свій князівський домен. Старший син Василя Красного Іван, що залишився князювати в Острозі, продовжив рід Острозьких, а його брат Юрій, отримавши Заслав, започаткував рід Заславських. Івану Острозькому вдалося розширити свої володіння, придбати нові села.

КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ – «МУЖ ПОБОЖНИЙ, СИЛЬНИЙ І ВЕЗУЧИЙ»

Після нього рід продовжив Костянтин (бл. 1460—1530). Він зробив блискучу військову кар'єру. Сучасники характеризували його як видатного полководця. В основному йому доводилося воювати з татарами, які, починаючи з кінця XV століття, стали постійно нападати на українські землі. Ці наїзди становили основну проблему для місцевого населення, оскільки вели до великих руйнацій, втрати людських та матеріальних ресурсів. Костянтину Івановичу Острозькому — брацлавському, вінницькому, звенигородському старості — постійно доводилося боронити українські землі від татарських нападів. У 1497 році князь обійняв посаду великого литовського гетьмана, що стало свідченням визнання його військових заслуг. Велике значення князь надавав побудові оборонних споруд. Завдяки його старанням у 1498 році поселення Дубно отримало статус міста, а в 1507 році — Магдебурзьке право. Місто стало однією з найбільших фортець південно-східної Волині, стримуючи татарські наїзди. Фактично Костянтин Іванович, отримавши за свої військові заслуги значні

володіння в південно-східній Волині, вибудував оборонну систему із замків, до складу яких, окрім Дубна, входили Острог, що був значно зміцнений, Рівне, Дорогобуж, Полонне, Звягель, Чуднів та інші. Князь здобув низку блискучих перемог над переважаючими силами татар. Найбільш резонансними були перемоги у битві на Лопушнянському полі під Вишнівцем (28 квітня 1512 року) та біля річки Ольшаниці на Київщині (6 лютого 1527 року). У першому й другому випадку, за свідченням сучасників, були розбиті орди численністю понад 20 тис. чоловік. І це при тому, що війська, якими командував Костянтин Іванович, були значно меншими!

Також князь чимало зробив для відвернення московської агресії на землі Великого князівства Литовського. Йому доводилося неодноразово вступати в битву з росіянами. 8 вересня 1514 року князь, маючи під своїм командуванням близько 30 тис. чоловік, розгромив 80-тисячну російську армію на річці Кропивні під Оршею. Ця битва врятувала Велике князівство Литовське від розгрому й окупації російськими військами. До кінця життя Костянтин Іванович залишався гетьманом Великого князівства Литовського. Йому навіть надали право користуватися печаткою з червоного воску, що на той час вважалося прерогативою самостійних правителів. Костянтину Івановичу, завдяки великокнязівським пожалуванням за військові заслуги, вдалося значно збільшити володіння свого домену. Він став одним із найбільших землевласників Великого князівства Литовського. Однак свої великі статки віддавав на військові потреби. Лікар польської королеви Бони А. Валентіно так писав про нього і його смерть: «Його оплакували в усіх королівських володіннях. Був той муж таким цнотливим, мужнім та везучим, що заслужив те, щоб називатися отцем короля, а Його Королівська Милість шанував його понад усіма. ...Був таким побожним у своїй грецькій вірі, що його русини вважали святим. Мав доходи близько 26 тисяч дукатів, а також

доходи надзвичайні, дуже щедрі, від короля. Однак бідний пан усе віддавав на утримання воїнів і подарунки для них. Тому після нього лишилися великі борги й він сподівався, що король їх виплатить».

Окрім військових справ, Костянтин Іванович велику увагу приділяв справам церковним та культурним. Завдяки його сприянню були значно зміцнені позиції православної церкви у Великому князівстві Литовському, фундовано чимало православних храмів та монастирів у Вільно, Новогрудку, Дубні, Острозі, Турові, Межиричах, Дермані та інших містах і селах. Особливо велику увагу він приділяв Києво-Печерському монастирю. Судячи з фрагментарних повідомлень, князь намагався створити при деяких великих монастирях культурні осередки і, можливо, навіть започаткував у своїх володіннях книгодрукування. Так, 1499 року Костянтин Іванович подарував Свято-Троїцькій церкві Дерманського монастиря рукописну книгу «Поучень», а 1507 року — друковане Євангеліє, про що згадується у Дерманському Пом'янику. Це мало би бути Євангеліє кириличне, адже воно дарувалося для храму й повинно було використовуватися в богослужбових цілях. Однак на той час нам невідомі кириличні видання Євангелій. Перші кириличні друкарні Швайпольта Фіоля в Кракові й Макарія в Цетині, що функціонували в 90-х роках XV століття, Євангелій не випускали. Якщо запис у Дерманському Пом'янику щодо подарунку Костянтином Івановичем друкованого Євангелія вважати таким, що відповідає дійсності, то можна припустити можливе закладення цим князем друкарні у своїх володіннях. Ще одним підтвердженням цієї думки є описи Києво-Печерської лаври кінця XVIII століття, у яких є свідчення, що цей Костянтин Іванович наприкінці життя подарував монастиреві «літери і всі знаряддя для друкарської справи», що дозволило тут у 1533 році налагодити книгодрукування. Брак автентичних документів і збережених друків того часу не дає нам можливості ні підтвердити, ні спростува-

ти наведену інформацію. Однак незаперечною є діяльність Костянтина Івановича на культурній ниві, що знайшло продовження в діяльності його сина, Василя-Костянтина.

ВАСИЛЬ-КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ: ЖИТТЯ — НА ВІВТАР ВІТЧИЗНИ

Молоді роки цей князь присвятив збиранню батьківських земель і розширенню свого домена. Завдяки умілій політиці й чималим дипломатичним здібностям, на середину 70-х років XVI століття у руках В. К. Острозького опинилися величезні володіння, які охоплювали значну частину території сучасної України. Йому належали землі істо-

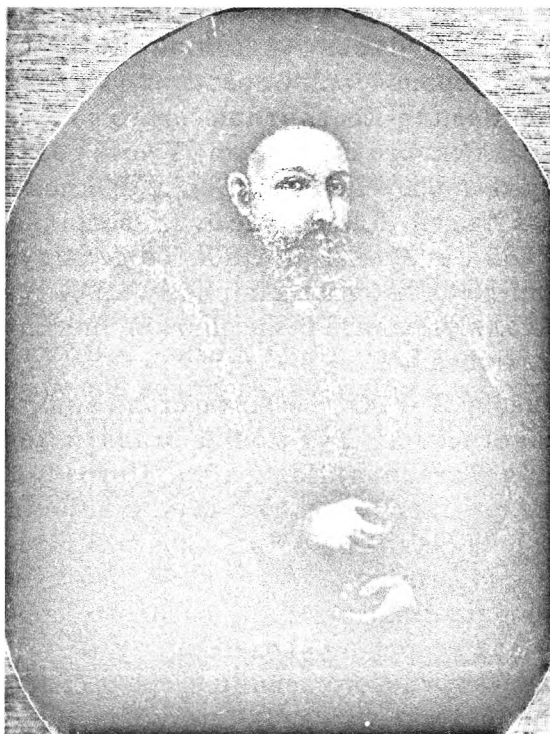
Василь-Костянтин, князь Острозький. Портрет кінця XVI століття

ричної Волині (за-раз це переважно землі Рівненської, Хмельницької та Тернопільської областей), 14 міст і більших поселень з округами на Київщині, 8 — на Брацлавщині, 4 — на Галичині, 32 — на території Польщі. Річний прибуток князя у період його найбільшої могутності становив близько 10 мільйонів золотих — величезна на той час сума. В.-К. Острозького вважали найбагатшою людиною

не лише тодішньої Речі Посполитої, а й усієї Європи. Його статки дозволяли виставити військо чисельністю 15—20 тис. чоловік. Не кожен європейський правитель мав таку армію на той час. Двір Василя-Костянтина багато в чому нагадував інституцію незалежного правителя. У його резиденціях в Дубні й Острозі перебувало близько двох тисяч слуг, переважно молодих людей. Для них це була своєрідна школа управління, де вони набували потрібного досвіду. Пізніше ці люди ставали до служби в надвірному війську, канцеляріях, їх призначали управителями маєтків, опинялися вони й на церковних посадах.

Чимало вихованців двору В.-К. Острозького стали видатними діячами української історії. Тут можна згадати козацьких ватажків Семерія (Северина) Наливайка, Петра Коначевича-Сагайдачного, церковних і культурних діячів Єлисея Плетенецького, Іова Княгиницького, Ісакія Борисковича, Кирила Лукаріса, відомих письменників-полемістів Герасима й Мелетія Смотрицьких, Василя Суразького, першодрукаря Івана Федорова (Федоровича) та багатьох інших. Очевидно, при дворі В.-К. Острозького певний час перебував Іван Вишенський. Так принаймні вважав І. Франко.

Велику увагу, як і його батько, В.-К. Острозький приділяв обороні земель від татарських наїздів. Князь власним коштом утримував кількатисячний загін вершників для оборони від татар. Він неодноразово в 70—90-х роках успішно відбивав їхні напади. Саме в обороні українських земель В.-К. Острозький виявив неабиякі військові і дипломатичні здібності, а його боротьба проти «поган» була високо оцінена в тогочасних хроніках та поетичних творах. «Великим оборонцем руських та подільських країн від поганих» називав його відомий хроніст О. Гваньїні, відзначаючи, що з «поганими він через своїх старост чимало й мужньо воював, посилаючи проти ворогів і двір свій, і шляхту, і бояр». Коштом князя було засновано й побудовано чимало міст і замків, передусім на південно-схід-

Князь Януш (Іван) Острозький. Портрет

ній Волині та Київщині. За його старання були збудовані замки на межі з Диким полем — у Білій Церкві, Переяславі, Богуславі. Завдяки цим діям стала більш інтенсивною колонізація українцями нинішніх центрально-українських земель. Сам же князь неодноразово рятував Київ від татарських наїздів. Траплялося, що навіть давав чималі суми грошей татарським ординцям, аби вони не руйнували це місто. Будучи київським воєводою, В.-К. Острозь-

кий зробив багато для відродження як київської землі, так і Києва, які в XVI столітті були відкриті для татарських нападів і лежали в руїнах.

Також він чимало зробив для культурного розвитку цього міста, зокрема такого його культурно-релігійного центру, як Києво-Печерська лавра, якій він приділяв особливу увагу. До речі, саме в Лаврі, де були поховані його батько та дід, В.-К. Острозький наказав спорудити над похованням скульптурний надгробок, елементами якого була корона та інші регалії незалежного правителя. Це свідчило, що в осо-

бі свого батька, як і своїй особі, він бачив не просто князя, а правителя-суверена. Вихованці двору князя В.-К. Острозького (Єлисей Плетенецький, Мелетій Смотрицький, П. Конашевич-Сагайдачний та інші) продовжили справу свого патрона: культурне відродження Києва. Так, завдяки Є. Плетенецькому Києво-Печерська лавра перетворилася в потужний релігійно-культурний осередок зі своїм науковим гуртком та друкарнею. А П. Конашевич-Сагайдачний та М. Смотрицький стояли біля початків Київського братства й Київської братської школи, в якій зараз вбачають предтечу Києво-Могилянської академії. Вихованці двору В.-К. Острозького заснували й посприяли розвитку Межигірського монастиря, який став однією з найбільших православних святинь Київщини.

Є підстави говорити, що без В.-К. Острозького не було б ні «Могилянського ренесансу», ні піднесення Києва в XVII столітті, ні перетворення його на духовну й політичну столицю України. Взагалі, завдяки діям князя українські землі наприкінці XVI століття, будучи хоча б частково захищені від татарських нападів, отримали змогу відносно нормально розвиватися як у плані господарському, так і в культурному. Саме за таких умов стало можливим так зване Українське відродження кінця XVI — початку XVII століття. Однак сумнівно, щоб це відродження відбулося без В.-К. Острозького, який заснував Острозьку академію, Острозьку друкарню, надрукував Острозьку Біблію й здійснив чимало інших важливих справ на культурній ниві.

Острозька академія фактично стала першою вищою школою в Східній Європі. Тут давалася не лише добра філологічна освіта, вивчалися сім вільних мистецтв, а й відбувалися богословські студії, які в той час, власне, й розглядалися як ознака вищої школи. Документи засвідчують, що вихованці Острозької академії добре знали старослов'янську, грецьку й латинську мови.

Не дивно, що саме її вихованець Мелетій Смотрицький уклав граматику старослов'янської мови, яка справила величезний вплив на розвиток філологічної науки у східно- й південнослов'янських народів. Викладачі й студенти Острозької академії залучалися до перекладів з грецької та латини як біблійних текстів, так і складних богословських праць.

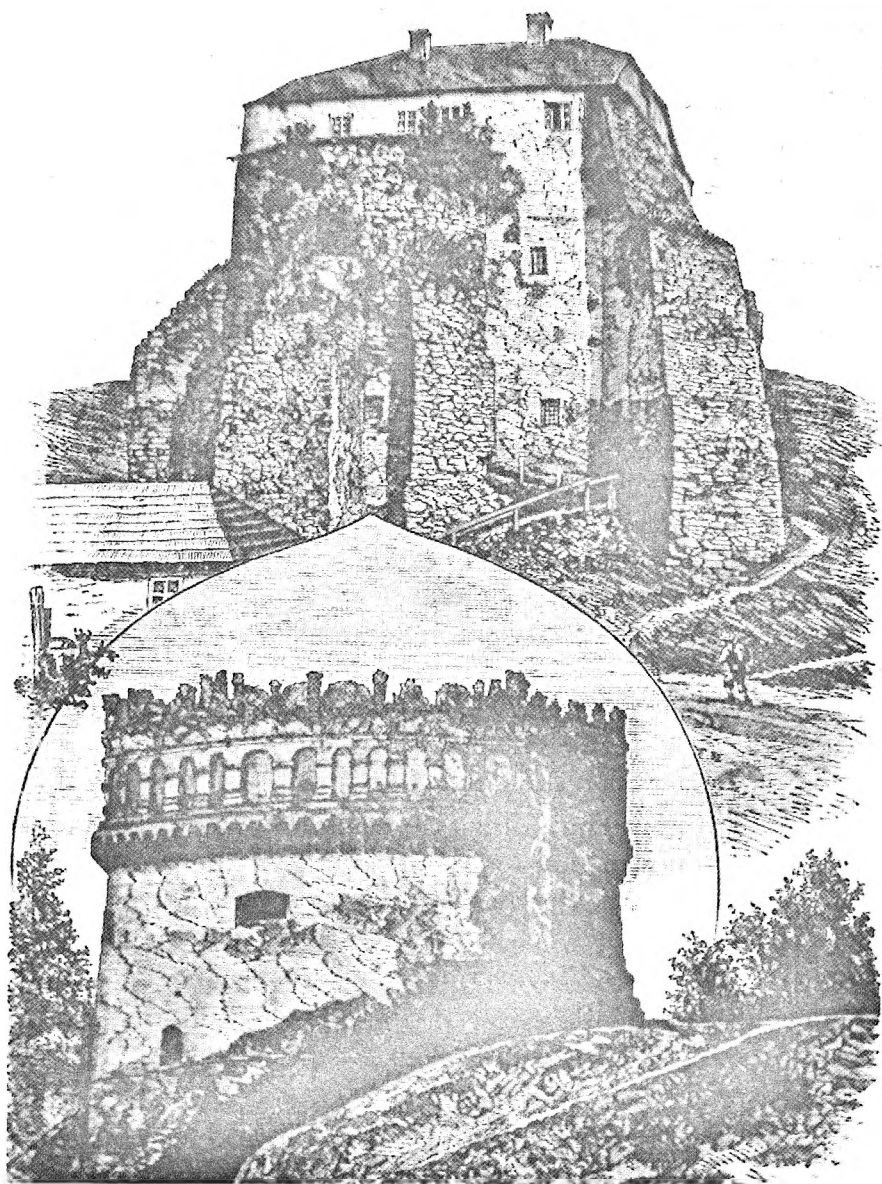
Сама ж Острозька академія мала величезний вплив на розвиток тодішньої української школи. Завдяки їй розвивалися школи міщанських братств, монастирські й церковні школи. Зрештою, вона дала імпульс, який привів до створення Києво-Могилянської академії.

Щодо Острозької Біблії, у видання якої В.-К. Острозький вклав чимало коштів та особистих зусиль, то це було не просто перше слов'яномовне видання повного корпусу біблійних книг. Це взагалі було перше в Європі критично-наукове видання Біблії, укладене на основі різних текстів.

Велике значення мала закладена князем Острозька друкарня. Це був перший друкарський заклад на українських землях, діяльність якого мала постійний і систематичний характер. Поряд із Острозькою Біблією, «королевою українських книг», було надруковано чимало різних видань — підручників, богослужбових книг, богословських і полемічних творів.

В.-К. Острозький, виступаючи покровителем православ'я в Речі Посполитій, чимало уваги звертав на розбудову церковних структур. Виступав фундатором численних церков, монастирів. Навіть виношував амбітний план створення патріархату на українських землях. На жаль, цей план йому так і не вдалося зреалізувати. Хоча саме завдяки його діяльності вдалося зберегти православ'я в Україні та Білорусі.

Деякі історики (переважно народницького характеру) закидали В.-К. Острозькому те, що він мало витрачав коштів на

Замок князів Острозьких. Картина XVI століття

культурні потреби, що він з його статками міг би давати на це більше грошей. Такі закиди видаються не зовсім справедливими. Велику частину коштів, як уже зазначалося, князю доводилося спрямовувати на оборону українських земель, їхній господарський розвиток. А ті гроші, які він витратив на розвиток культури, освіти, церковних структур, були доволі значними.

Фактично В.-К. Острозький і в господарському, й у політичному, і в культурному та церковному планах творив незалежну державну структуру. І хоча він визнавав зверхність над собою короля Речі Посполитої, проте повадився абсолютно незалежно. Навіть у листах писав: «Ми, Василь-Костянтин, з Божої ласки князь Острозький». У той час так себе іменували суверенні правителі.

Якби справи князя знайшли достойне продовження, українці з часом могли б створити свою незалежну державну структуру, яка була б інтегрована в європейську політичну й економічну систему. І ми сьогодні займали б достойне місце в об'єднаній Європі. На жаль, за різних причин (зовнішніх, внутрішніх, об'єктивних, суб'єктивних) цього не сталося. Але це не вина князя. Це — наша біда.

Василь-Костянтин, князь Острозький, високо вшановувався як західними, так і східними слов'янами. У 2008 році виповнюється 400 років, як відійшла у вічність ця шляхетна, непересічна, вражаюча особистість. До відзначення цієї дати широко готуються в Білорусі, Польщі, Литві, Росії. Хочеться вірити, що і у своїй Вітчизні, на вітвар якої приніс своє життя і свій інтелект, він буде також належно поцінований.

*Ігор ПАСІЧНИК, ректор Національного університету
«Острозька академія»*

23 лютого 2008 р.